

In deze rubriek gaat het om verhalen over en/of reflecties op de ervaring met methodische, praktische, politieke, morele en wie weet esthetische problemen waar onderzoekers in de praktijk mee te maken krijgen. Redacteur voor deze rubriek is Griet Verschelden: griet.verschelden@ugent.be.

Enunciatie in interviews

Toke Elshof

In het kader van mijn promotieonderzoek naar de religieuze socialisatie in drie generaties van rooms-katholieke families doe ik onderzoek naar wat heilig is in het gewone leven en naar de betekenis van het katholieke geloof in relatie tot dit heilige.

Ik maak gebruik van een semiotische benadering om mijn interviews te analyseren. Voor de semiotiek, die zich bezighoudt met de organisatie van tekens en tekensystemen in brede zin, is de vormgeving van een object uitgangspunt om betekenissen op het spoor te komen. Betekenissen kunnen niet los van hun vormgeving bestaan en worden begrepen. In een tekst zijn bijvoorbeeld betekenissen ingeweven in de letterlijkheid van die tekst. Zo kan het vergeten van de letter 'r' in een brief die wordt afgesloten met het toewensen van 'de hatelijke groeten', de betekenis die de brief al lezend krijgt, beïnvloeden.

Lange tijd richtte semiotisch onderzoek van teksten zich op de analyse van de tekst als eindproduct; het énoncé (de uiting). Naast deze objectale benadering heeft zich een subjectale stroming ontwikkeld die het énoncé beschouwt als product van een proces van uiten; een enunciatief proces. Van het feitelijke eindproduct wordt in die laatste benadering de constructie, het proces van wording onder de loep genomen.

Betekenis ontstaat in de act van het lezen, wat een communicatieproces is waarbij het énoncé, in de organisatie van de taaltekens, het lezen in een bepaalde richting stuurt (Maas, 2003:84). Eigen aan interviewmateriaal is dat niet alleen het lezen van de tekst, maar ook het tot stand komen ervan uitdrukking is van een communicatief proces.

In de semiotische optiek valt een uiting over een gebeuren niet samen met dat gebeuren zelf. Zo valt ook een interviewverslag niet samen met het interviewgebeuren. Die realiteit is vervlogen. Het object van onderzoek kan niet anders zijn dan de uiting, het énoncé. Dat énoncé draagt echter wel sporen van de oorspronkelijke uiting. Deze zogenoemde enunciatieve sporen bootsen als een echo de vervlogen werkelijkheid na en roepen deze opnieuw in het leven (Maas, 2003:85). De enunciatieve sporen zijn waarneembaar op het vlak van de vormgeving van de expressie, de prosodie, en op het vlak van de vormgeving van de inhoud en wel in drie dimensies, namelijk de pragmatische, de cognitieve en de thymische (zie hierna).

Dit artikel verduidelijkt met behulp van een interviewfragment het semiotische begrip 'enunciatie' en laat vervolgens zien hoe zicht op enunciatieve sporen bijdraagt aan een beter verstaan van de tekst.

1 *Daarnaast hebt u ook nog drie foto's er helemaal tussen uitgelicht he? Dat van dat meisje, tegen de muur.*
 2 Ja, dat was **deze**. (gerinkel van een lepel in een zojuist ingeschonken koffiekopje, geritsel van het openmaken
 3 van het cellofaan om een plakje koek) Ja, daar zal ik een **verhaaltje** bij vertellen (geanimeerd). Dat was, eh... dat
 4 is alweer een poosje geleden, eh, was ik **hier** bij de Edah, hier in **X** (naam stad), en eh goed ik zet de fiets op
 5 slot, en ik zie daar een **grote** groep jongelui staan. (einde geritsel koekcellofaan) Nou is daar dichtbij is dus het **Y**
 6 (naam scholengemeenschap), een dependance ervan, en eh dus ik vermoed die kinderen die kwamen uit die
 7 school. Een **grote** kring van jongelui, een jaar of 14, 15 (zachtere stem). Ja zoiets ongeveer (zachtere stem, kort
 8 zacht geritsel). Die daar stonden **om** een jongetje heen, **gekleurd**. Een **donkere** jongen. Die dus **tegen de pui**
 9 aanstond van de Edah...
 10 *mm...*
 11 En om hem **heen**, die groep die stonden hem te **pesten...Uitdagend** te pesten. Meisjes kwamen dichtbij hem
 12 staan, en die **zeiden** iets tegen hem. En die jongen die verroerde geen **vin**. (vertragend, haperend).
 13 *mm...*
 14 En dat raakte me echt **zo diep** (met trillende stem....).
 15 *mm...*
 16 En ik dacht van: Jee waar zijn jullie mee **bezig**.... En daar heb ik ze op aangesproken (met bevende
 17 stem.....). Ik zei: wat zijn jullie in godsnaam aan het **doen**...? Ik zei: dat kun je toch niet **maken**, om zo'n
 18 **jochie!** Wat heeft hij jullie **gedaan?** (verontwaardigd) Dat jullie zo **raar** tegen hem doen? (trillende stem). Daar
 19 hadden ze geen weerwoord op... En ik zei: **denk** erom, steek geen **vinger** naar hem uit! (boos, bevelend). Want
 20 dan krijg... want ik ben oma, en dan krijg je met **mij** te doen... (huilt ingehouden)
 21 *Het raakt u echt he?*
 22 Ja. Heel diep. (fluisterend)... (gerinkel en geritsel)...
 23 *mm...*
 24 Ja. Ik vond het zo intens gemeen. (zacht, snel, iets onverstaanbaars)...

Enunciatie in de vormgeving van de inhoud

Enunciatie in de pragmatische dimensie

In de vormgeving van de inhoud is allereerst een pragmatische dimensie te onderscheiden. Die betreft het handelen als zodanig (Lukken & Maas, 1996:39). In interviews betreft dit de communicatieve act van het spreken, door de respondent en door de interviewer. Naar deze actanten van het interviewgebeuren kan niet worden teruggekeerd. Het énoncé voert hun echo op in de hoedanigheid van verteller, spreker en luisteraar, hoorder als gedelegeerden van de instantie van de enunciatie.

Die instantie omvat twee polen; de enunciator (zender) en de enunciatie (ontvanger). De enunciatie is echter geen passieve consument maar medeproducent die als hoorder het spreken beïnvloedt.

Belangrijk kenmerk van interviewmateriaal is dat de betekenis die wordt geproduceerd, tot stand komt in een communicatieve context. Het gaat niet om dagboeknotities, een brief of een wetenschappelijk artikel maar om een verslaglegging van een interview, waarbij twee gesprekspartners zich vanuit een onderscheiden positie tot een onderzoeksvraag verhouden. De uitingen van beide partijen staan in het teken van het onderzoeksdoel.

Het fragment hiervoor laat deze communicatieve context zien en brengt in beeld dat betekenisproductie ontstaat en wordt gestuurd door vragen (1, 21) en hummen (10, 13,

15, 23). Het spreken door de respondent is een reagerend spreken (2), waarbij deze zich bewust blijkt van een hoorder op wie het spreken zich richt (3). In deze communicatieve context dragen beide polen van de enunciatie bij aan de betekenisvormgeving.

Daarnaast bevat het fragment nog twee enunciatieve pragmatische signalen.

In de eerste plaats installeert het énoncé twee verschillende soorten 'ik'. De eerste 'ik' zien we in regel 3; het is de vertellende actor, de interlocutaire. De tweede 'ik' zien we in de regels 4, 5, 17 en 19. Dat is een 'ik' die door de vertellende 'ik' ter sprake wordt gebracht. Een vertellende 'ik' brengt een gebeuren ter sprake, illustratief (3), waar een narratieve 'ik' een rol in speelt.

In een énoncé is onderscheid te maken tussen het verhaalde verhaal en het vertelde verhaal (Maas, 2003:85). Het vertelde verhaal betreft het proces van vertellen (de enunciatieve, dialogische laag) en het verhaalde verhaal betreft de weergegeven gebeurtenis; dat wat ter sprake komt tijdens het vertellen (de enuncieue, narratieve laag). Dit laatste neemt een lagere positie in (Lukken & Maas, 1996:38).

In dit fragment wordt de vertelling omgeven door een dialoog; het enuncieue wordt opgehangen en omsloten door het enunciatieve, dat daarmee van groter gewicht blijkt; de illustratieve vertelling wordt ingezet en geeft vorm aan betekenissen die deze vertelling overstijgen. In de verwevenheid tussen het enunciatieve en het enuncieue geeft dit fragment blijk van een samenhang tussen reflectie en persoonlijke levenservaring. Door de worteling in de levenservaring te noemen wint het vertelde aan overtuigingskracht; dat is het beoogde effect.

In de tweede plaats komt aan het licht dat de interviewer wel sprekend (vragend en hummend) is geïnstalleerd en dat op dit spreken ook wordt gereageerd, maar dat dit reageren niet direct op de interviewer gericht is: deze is niet als een 'jij/u' in de tekst geïnstalleerd. Dit impliciet aangesproken worden heeft 'verbreding' als effect. Duidelijk wordt dat het vertelde op een breder bereik gericht is dan de persoon van de interviewer.

De enunciatie, de ontvangende instantie omvat in een intergeneratief onderzoek naar ontwikkelingen op godsdienstig gebied bijvoorbeeld de eigen (groot)ouders of (klein)kinderen, aan wie een respondent zicht wil geven op wat in de eigen biografie en in het geloof belangrijk is. Ook het aartsbisdom Utrecht, dat als opdrachtgever van het onderzoek aan de respondenten bekend is gemaakt, of de theologische wetenschap kan van het 'bereik' van het interview deel uitmaken. Deze en andere instanties worden door de respondent 'meegedacht' en geven als zodanig mede vorm aan de betekenissen die in het interview vorm krijgen.

Enunciatie in de cognitieve dimensie

Het gaat hier om het *point de vue* van waaruit een gebeuren wordt belicht (Lukken & Maas, 1996:40). Een énoncé geeft geen objectief verslag van een realiteit buiten het énoncé, maar herschept de werkelijkheid. Dat gebeurt door de manier waarop elementen uit de zintuiglijke, waarneembare werkelijkheid in het énoncé worden opgenomen. In het énoncé ontstaat een wereld waarin de figuren als voertuig dienen om vorm te

geven aan wat een respondent, bewust of onbewust, aan betekenissen over wil brengen. Het figuratieve krijgt daarmee een thematische inkleuring.

In het fragment hiervoor is in de regels 4-6 sprake van zo'n interpretatieve kleuring. Eerst komt een breed terrein in beeld van een winkelcentrum met een groep kinderen (4). Vervolgens wordt het collectief 'kinderen' onderscheiden in 'een grote groep jongelui' (5) en 'een jongetje' (8). Op hem wordt ingezoomd. Hij is 'gekleurd' en 'donker' (8). Het énoncé schept een werkelijkheid waarbinnen het tot een confrontatie komt tussen enerzijds de kwetsbaarheid en onschuld van het individu en anderzijds de dreigende overmacht van de groep. Het énoncé schept de werkelijkheid zo, dat ingrijpen ten behoeve van het kwetsbare individu als betekenisvol wordt aangereikt. Het moge duidelijk zijn dat op basis van dezelfde 'ingrediënten' (winkelcentrum, jongeren die een donkere leeftijdsgenoot omsingelen) ook een énoncé tot stand had kunnen komen vanuit een ander *point de vue*; zo'n situatie had ook beschreven kunnen zijn als het klemzetten van een jeugdige winkeldief door een groepje leeftijdsgenoten. Elke weergave van een situatie herschept deze en het is door dit subjectieve *point de vue* dat betekenis vorm krijgt.

Een ander enunciatief spoor is het herhaalde 'want' (19, 20). Dat geeft er blijk van dat een betrokkenheid als oma vanzelfsprekend is. Een volgend spoor is dat de naam van God in het eigen denken ('jee': 16) en in het spreken ('in godsnaam': 17) is geïnstalleerd. Tot slot verdient het aandacht dat de procedure van de iconisatie (in het noemen van namen van een stad en een gebouw: 4, 6) en de directe rede (16-20) zijn ingezet. Dit refereren maakt het verhaal als het ware meer 'waar' (Lukken & Maas, 1996:41).

Enunciatie in de thymische dimensie

Daarbij gaat het om de sensitieve laag van het énoncé; de laag van de lichamelijke en de zintuiglijkheid van de waarneming. Ook via die sporen geeft het énoncé in de vormgeving van de inhoud een bepaalde leesrichting aan; gebeurtenissen komen vanuit een bepaalde emotionele bril in beeld (Lukken & Maas, 1996:43-44).

In dit fragment speelt de sensitieve laag een belangrijke rol. Dat wat van betekenis is raakt het lichamelijke en wordt in lichamelijke termen verwoord ('die jongen die verroerde geen vin': 12; 'dat raakte me echt zo diep': 14; 'denk erom, steek geen vinger naar hem uit': 19). Het lijden en de verlossing, waar de cognitieve dimensie van spreekt, heeft een lijfelijk karakter. Het gaat over lichamelijke kwetsbaarheid en broosheid en over het lichamenlijk in de bres springen.

Dit fragment heeft daarnaast een beeldende woordkeuze die het vertelde dichtbij haalt en laat zien met een bril van medelijden en betrokkenheid ('ik vond het zo intens gemeen': 24).

De thymische dimensie draagt aan de betekenisvorming bij door het sensitieve karakter in beeld te brengen als motor die tot beweging aanzet.

Enunciatie in de vormgeving van de expressie: prosodie

Een kenmerk van interviewen is dat er meer uitingsvormen zijn dan de strikt verbale waarin betekenissen vorm krijgen. Spreken heeft een lichamelijke karakter (Lukken, 1994:127-130; Lukken & Maas, 1996:44). Stiltes die vallen, gefluister, gelach of gehuil maken deel uit van betekenis die vorm krijgt. Door dit soort signalen in het transcript op te nemen gaan ze deel uitmaken van de analyse. Deze integratie is met name van belang in het onderzoek naar religiositeit (Elshof, 2004). Het is van belang om deze signalen niet geïsoleerd maar in relatie tot elkaar en tot de vormgeving van de inhoud te bezien.

Dit fragment kent uitingen die ingehouden, interieur van aard zijn: zachter, verdragend, haperend, bevend spreken, zacht ritselen, ingehouden huilen en niet spreken. Exterieuze uitingen zijn die van het ritselen en rinkelen, geanimeerd en beklemtoond spreken.

Het fragment begint in een geanimeerde spreekstijl; er wordt een verhaaltje verteld bij een kopje koffie en een plakje koek. Dit spreken maakt via een korte pauze (3) plaats voor een stijl die zich door beklemtoning (4-7) kenmerkt. Dit accentueert het dreigende van de situatie en brengt de wereld de huiskamer binnen. Het exterieure leidt tot een interieure beweging van haperen, zachter spreken en ritselen en zwijgen (7-9).

Vanuit het persoonlijk geraakt zijn komt telkens opnieuw een exterieure beweging tot stand; het vertellen wordt hervat (11, 14, 16) en wel op een heftige wijze waarin haperen en beklemtoning elkaar afwisselen.

Wat daarbij opvalt is in de eerste plaats dat het vertellen wordt hervat met inzet van de directe rede. Het toenmalige gebeuren lijkt zich als het ware opnieuw in de huiskamer af te spelen, inclusief de toenmalige gevoelens en verwoording. Duidelijk wordt dat het proces van vertellen gericht is op het opnieuw present stellen van het gebeuren.

In de tweede plaats wordt duidelijk dat de naam van God een centrale plaats heeft in dit gebeuren en wel in de beweging van binnen naar buiten. De naam van God is als stopwoord ingeweven op de plaats waar de dreiging wordt stopgezet en tot inkeer wordt opgeroepen.

Onderzoek naar enunciatieve sporen in interviewmateriaal verheldert de communicatieve context en de persuatieve en communicatieve inzet van het interview en het interviewmateriaal (pragmatische dimensie). Dat de wereld slachtoffers maakt die vanuit een persoonlijke en godsdienstige betrokkenheid solidariteit behoeven, wordt als een vanzelfsprekend gezichtspunt aangereikt (cognitieve dimensie). Lichamelijk meeleven en meelijden is van waarde (thymische dimensie).

De prosodie ondersteunt deze betekenisvormgeving; ook in de manier van spreken blijkt sprake van een wisselwerking tussen binnen en buiten, waarbij God in het raakvlak ter sprake komt. Het énoncé kent een bewogen spreekstijl die in het gericht zijn op het 'opnieuw doen zien' bijdraagt aan de betekenisvormgeving op het vlak van de inhoud.

Literatuur

- Elshof, T. (2004). Hoe te spreken over het 'heilige'? *KWALON* 25, 9(1), 39-43.
- Lukken, G. (1994). *Per visibilia ad invisibilia. Anthropological, Theological and Semiotic Studies on the Liturgy and the Sacraments*. Kampen: Kok.
- Lukken, G., & Maas, J. (1996). *Luisteren tussen de regels. Een semiotische bijdrage aan de praktische theologie*. Hilversum: Gooi en Sticht.
- Maas, J. (1993). *Verhalen met verhalen? Een semiotische studie naar de contextuele benadering van bijbelteksten in godsdienstonderwijs en catechese*. Tilburg: University Press.
- Maas, J. (2003). Verhaal zonder titel. Over present- zijn onder sociaal overbodigen. In A. Baart, & F. Vosman (Red.), *Present. Theologische reflecties op verhalen van Utrechtse buurtpastores* (pp. 83-102). Utrecht: Lemma.